

“БАБА-ПОВИТУХА” ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ В НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ ЖИТЕЛІВ ПОЛІССЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Народні лікарі завжди привертали до себе увагу, як простих людей, так і науковців. Зокрема, відома дослідниця народної медицини З.Болтарович серед них виділяла окремі “професійні” категорії. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони були представлені кровоспускатками, бабами-повитухами, костоправами та знахарями. Та з розвитком сучасної медицини перші дві категорії зникли (вже про значне обмеження першої групи у ХХ ст. зазначала З.Болтарович¹).

Інша ситуація виникла з бабами-повитухами. І хоча їх послугами, по зрозумілим причинам, не користуються, все ж пам’ять про них існує і майже кожна літня жінка чи чула про них від старших, чи ж сама зверталася до них за допомогою. Зокрема, це засвідчують польові дослідження зібрані мною влітку 2003 року під час експедиції в Житомирську обл. у Брусилівський і Попільнянський р-ни, де проживають переселенці з Народицького та Овруцького р-нів, а також до місцевих жителів Коростишівського р-ну. Залучені матеріали Зарічницького та Дубровицького р-нів Рівненської обл. Ця інформація і стала основою при написанні статті.

Відомості про “бабу-повитуху”, які ми зустрічаємо в літературі, в основному висвітлюють її постать в контексті родильної обрядовості². Ґрунтовним дослідженням цієї особи у всіх сферах її діяльності почала займатися О.Боряк, яка видрукувала декілька наукових статей³.

Без сумніву, постать баби-повитухи займає значне місце у родопомічній діяльності, тому і згадується вона найчастіше в літературі саме в контексті виконання обрядодій коло породіллі. Проте, однією з головних функцій баби-повитухи була медична. Саме на ній акцентую увагу в даній статті.

Приступаючи до розгляду цієї теми слід зауважити, що повитухи ділились на певні категорії: 1) дипломовані; 2) навчені від перших, проте без відповідної освіти; 3) сільські. Дві перші групи працювали переважно у містах, остання спеціалізувалась тільки у селах. Причому, не дивлячись на усі заходи, що робила держава щоб поширити по селах саме кваліфікованих спеціалістів, сільська баба-повитуха довгий час була незамінною особою⁴. Саме на останній групі зосереджу вашу увагу.

Відносно назв, на означення цієї особи, то її називали по-різному, залежно від місцевості. Найпоширенішими в українців були назви “баба”, “баба-повитуха”, “баба-бранка”, проте фіксується ще більше десяти варіантів назв⁵. Під час польових досліджень було зафіксовано, окрім вище перерахованих назв, ще й такі: “баба та, що пупа вяже”⁶, “баба-потрібна”⁷, “баба по родах”⁸, “повити”⁹. Інколи, за родом діяльності, їй давали прізвище на селі: “в нас баба була така, Орїна, як казали, Бабичиха, до це вона все приймала, вскрїзь ходила да бабила”¹⁰. Інколи ж просто називали на ім’я: “Як їх звать, так і називали”¹¹.

У повитухи йшли, як правило: “старенькії баби, котрі бачили це, знали. Вони вже і приймали”. (Зап. автором від Заяць М.А.). Переважно їм було “за п’ятдесят, шістдесят, шо вони вже свої діти погудували, онуки, до тоді вже вони до людей йдуть”. (Зап. автором від Лінкевич).

Проте, однією з головних вимог до жінки, яка йшла бабити – вести статечний спосіб життя, бути “чистим чоловіком, дітей не водить і шоб нічого при собі не мать”, “шоб не було на рубашці, шоб чистая була”. (Зап. автором від Утюк О.А.). Така вимога була пов’язана з на-

родним переконанням про те, що всі діти, яких прийняла “нечиста” баба будуть золотушними (хворими на золотуху)¹².

Проте випадки, коли жінка ходила по селі і бабила, а потім народжувала сама, були: “моя мати так роджена. Вона родилась тоді, коли у її брата було троє дітей, то вона з ними і виросла, там вже не розбириш чії вони”. (Зап. автором від Сичевської Ганни).

Як правило ставлення до неї та до дитини було глузливе. Дитину називали, в залежності від місцевості, забабич, бабинець. (Зап. автором від Заяць М.А.). Проте траплялись виключення, коли до таких випадків ставилися з розумінням: “...то таке було у нас. Їй було 58 год, а вона дочку родила. А хто над нею сміявся? Нихто над нею не сміявся. Вродила баба, дей”¹³.

При виборі баби враховувався і її характер, вдача, бо за народним повір'ям, її прикмети переходять певною мірою на дитину: “Бабей вибирали добрих, щоб не були вони сплетниці, щоб не були паганями. Така баба повитуха по всьому селі ходила, вона була скрізь. Перша баба на селі”¹⁴.

Відносно акушерської освіти, то вони, на відміну від дипломованих акушерок, вчилися цієї майстерності протягом життя: народжували дітей, бачили як допомагали їм повитухи, переймали знання самі, або ж успадковували це вміння від матері або свекрухи, а інколи це заняття передавалось поколіннями. І як влада не намагалася прищепити практику прийняття родів у селах професійними, дипломованими акушерками, все ж вони довгий час були не спроможними конкурувати з сільська бабою¹⁵.

Досвідчені баби-повитухи, за народними повір'ями, мали надприродні властивості, завдяки яким бачили і передбачали долю народженої дитини, її вдачу, характер. Так, чітко знали: дитина буде жити чи помре. Дізнатися про це вона могла начебто так: “як баба прийме роди да йде назад і дивиться у вікно і потім скаже хто з чого вмере. Це каже, тей повиситься, тей втопиться. Угадували колись... Ну колись люде багато знали, не то що теперешні”¹⁶. Існувало безліч вірувань пов'язаних із днем, часом, коли народилася дитина. Деякі передбачали долю за днями тижня: в понеділок родяться віщуни, в четвер – багачі, народжені діти в п'ятницю – нещасливі, в неділю – пристрасні. Дитина народжена на Наума буде мудра, на Благовіщення дурнувата, на якесь велике свято нещаслива, каліка або малодушна¹⁷.

Дуже було поширене переконання, що є щасливий і нещасний час, і в залежності від того, в який з них народиться дитина, буде залежати її доля. Одна з чорнобильських переселенок розповіла, що “баба”, яка приймала в неї роди, чітко визначила таким чином вдачу і характер її народженої дочки. (Зап. автором від Ходаківської Г.А.).

Проте найважче жінці було дочекатись, щоб хтось вперше її покликав за бабу. Тому спочатку набивались самі: “На що той клопіт, ще й з посиланням за бабою, ось я сама, хіба ж я не бачила як воно робиться?”¹⁸. Кликати нову бабу й тоді, коли не було тієї, що вперше бабувала. І тоді, коли вона вже благополучно “побабила” її починали кликати і інші. Слід зазначити, що була певна етика: не годилося міняти одну бабу на іншу. У зворотному випадку ображена баба могла наслати крикливиці, або якесь лихо на дитину¹⁹.

Коли підходив час пологів посилали за бабою, просити її йшов батько дитини чи найближчі родичі. Інколи бабу кликали ввечері, щоб ніхто не бачив. Це пов'язано з переконанням поліщуків про те, що чим менше людей знає про пологи, тим легше вони пройдуть²⁰.

Відмовлятися йти до породіллі приймати роди вважалось страшним гріхом, хоча для початку баба і відмовлялася, бо тоді будуть легкі роди²¹.

Коли повитуха йшла до породіллі, то брала з собою, в залежності від місцевості, певні ритуальні предмети. Зокрема, на Чернігівському Поліссі баба обов'язково несла до породіллі хліб, сіль, зілля, свячений ніж, прядиво, полотно на пелюшки, хустинку. Вважалося, що ці предмети будуть запорукою легких родів²².

Починала баба з молитви, поклонів, а потім переходила до прийняття родів. На першому етапі її функції полягали у спостереженні за породіллею, обстеженні родових шляхів породіллі. Повитуха поглажувала, розтирала, стискала черево з метою викликати скорочення матки й полегшення виходу дитини. До того ж часто баба сама вибирала яку саме позу краще зайняти породіллі²³. При важких родах повитуха застосовувала різні заходи: давала пити настій з квітів жита, коріння лепехи, листя кропиви, пирію тощо. Парила породіллю на гречаній соломі на печі, давала дути породіллі пляшку, поїла “братками” (фіалкою триколірною). Використовувала повісмо – пряжу з конопель та льону. Вмочувала їх у теплу воду і обклада-

ла породіллю²⁴. Тяжкі роди пояснювалися “карою Божою” за гріхи. У таких випадках практикувалося і просити вибачення одне у одного. Насамперед просила вибачення баба, потім одне у одного чоловік з жінкою, у деяких випадках і у сусідів²⁵.

Проте, слід зауважити, що серед баб-повитух траплялися не професіонали, що застосовували методи, які приводили до смерті жінки або дитини. Били породіллю животом об землю чи двері, тисли на живіт, заставляли витягати воду з криниці, дути в порожню пляшку, або скакати з лавки чи припічка тощо. Все ж при фатальних випадках бабу не звинувачували, а й далі запрошували приймати роди²⁶.

При важких родах велику, може й найбільшу силу мали релігійні практики. Часто перед початком своєї діяльності самі повитухи брали благословення у священника, замовляли у нього молебні чи акафіст діви Марії, яка вважалася покровителькою вагітних²⁷. Коли пологи були складними, породіллі радили молитися, давали пити воду, в якій обмито ікону, завішували рушником, яким накривали Паску, або той, що висів над образами²⁸. Когось із родичів посилали до священника, щоб той відкрив царські врата в церкві, бо в народі вірили, що саме через церкву найкоротший шлях з неба, з якого мало прийти дитя²⁹. Підтвердження цього знаходимо в замовляннях “до родива”, які знала майже кожна досвідчена баба-повитуха:

Святі мости мостили,
Із неба до землі.
Одслоніться заслони косяні,
А ти Петро й Павло берит ключі золоті,
А ви, янголята, беріть боленята.
(Зап. автором від Сичевської)

Царські врата одкриваються,
Хлопчик чи дівчинка,
на світ нарождаються.
(Зап. автором від Рудницької М.)

Або, перехрестивши і подмухавши на воду, вона говорила три рази:

На Всіянській горі, на шовковій траві,
Там Божа Мати ходила, золоті ключі носила,
Царські двері одкривала, младенця на світ випускала.

Потім давала цю воду породіллі, щоб та ковтнула три рази, мочила груди, живота і лице, а решту виливала на порозі. (Зап. автором від Чукуна).

Найчастіше в замовляннях зверталися до святих та Богородиці, якій в українських замовляннях загалом, належить провідне місце. М.Гримич пов'язує це з тим, що вся українська таємна обрядовість зв'язана з жіночою статтю: виконавицями лікувального обряду майже завжди були жінки; переважна більшість “хвороб” має жіночу стать. Тому і вважалося за необхідне молитися перед обрядом покровительці жіночої статі³⁰.

Наступним етапом у пологовій обрядовості було відрізування пупа, при чому баба мала дотримуватися гігієнічних норм. “Одрізували пупа так: два пальці клали і пупа одрізували, зав'язували коноплями. Зав'яжуть з одної сторони, зав'яжуть з другої, обматають коноплями і всьо. Коноплі обезоражують”. (Зап. автором від Музики Г.). Одрізуючи пупа, баба казала: “Одрізую пуп на вік, на сто літ”³¹. Пупа відрізували на тому предметі, що згодом міг мати певний зв'язок з родом діяльності дитини. Зазвичай у хлопця – на сокирі чи поліні, а у дівчини – на гребені. Пізніше входить звичай відрізувати пуповину на книжці, щоб хлопець був письменний. Щоб дитя було плодове і в породіллі ще були діти, пуповину необхідно було зав'язати “матіркою” (жіноче стебло) – “материнською” лляною чи конопляною пряжею³⁰.

Проте, інколи, через бідність, перев'язували плоскіною ниткою навмисне, бо боялись, що не буде чим нагодувати не тільки дітей, але й онуків. Проте до такого методу вдавалися вкрай рідко, бо “не годиться, гріх”³¹.

В останній період пологів відбувалося відділення плаценти. Якщо ж відбувалася затримка, повитухи використовували різні раціональні (прикладали різноманітні компреси) та ірраціональні методи (викликання “місця” у формі прохання)³².

За відходженням плаценти, повитуха, обмивши породіллю, приступала до наступного етапу – купілю дитини. Купіль, а особливо перший, за народним переконанням, мав велике значення у подальшій долі людини. Досвідчені баби-повитухи добре розумілись на травах і додавали у купіль ті, які добре впливали на здоров'я новонародженої дитини. Як правило, у купіль додавали череду, м'яту, петрові батоги, ромашку, чистотіл, любисток, квітки півонії та калини. Коли ж дитина народжувалась слабою, баба теж мала підбирати необхідні трави: “Як дитя родиться пuste, хude, то дитя купають в братках” (“фіалці триколірній”); у півонії купали при епілепсії, у сокирках польових – при безсонні. Кидали поліщуки і попіл, корали, срібні монети (загальновідомо про незаражувальну властивість срібла): “гроші дробниє, щоб багате було”. Рекомендували малих дітей купати у пелюшках, потім змінюючи їх на сухі, аж до того часу, як дитина бігає. Застерігали баби-повитухи і від різких рухів, спрямованих на дитину, зокрема не брати дітей за колінця, а за литочки. В зворотному випадку колінця будуть близько одне до одного, а ноги в сторони. Якщо ж виконувати рекомендацію баби, то “ноги будуть ровніє”. Якщо ж траплялися вивихи, особливо родові, поліські баби робили так: “Як спінка навіхнеться у дитини, як родиться, то меряют в купелі. Колєно до локтя тричі”. До того ж не останню роль грав тут і магічний чинник. “Дітей малих купають у півонці, щоб гарні були, у любистку, щоб любили хлопці³³”.

Коли робили купіль, то дивилися на стать дитини: “Як хлопцю – дуба, дівчині – березу”. (Зап. автором від Ходаківської Г.). “Як дівка, то з півоні квітку”. (Зап. автором від Гордіної Н.). Дівчинку купали у любистку, “щоб хлопці любили”, а хлопчику клали “чорнобривці, щоб був гарний³⁴”.

Після прийняття пологів відбувалися і “зливки” – злиття (очищення) рук породіллі і бабі. Здійснення цього обряду обов'язкове. У зворотному випадку баба не могла приймати пологів в іншої жінки³⁵. Відбувалося це так: вранці баба йшла по воду до колодязя, примовляючи: “Іду водиці брати, стало мене три янголи стрічати: один Михаїл, другий Гавриїл, третій чудотворець Миколай. Стала я їх прохати: Чудотворче Миколаю! Помогаєш на водах, поможи й мені водиці набрати, молитвенну, хрещенну рабу божу (ім'я) обмивати й напувати і покорму визивати³⁶”. Прийшовши до колодязя, баба шептала: “Добридень, тобі, водо Оліяно, і ти, земле Тетяно. Прибуваєш, водо, із гір, із долин, з-під червоних калин, з лісів, з підполісів, щоб так прибувало породіллі покорму для молитвенного, хрещеного младенця (ім'я)³⁷”. Принісши цю воду до хати, баба обмиває руки собі і породіллі, примовляючи: “Ти мені, бабусю, очищаєш душу, а я тобі руки³⁸”.

Ось, наприклад, як відбувався обряд очищення на Чернігівщині. Баба-повитуха у горщик з водою клала вербу та овес, а потім поливала нею руки породіллі. Причому породілля мала стояти правою ногою на сокирі, якщо був хлопчик, або на гребінь, якщо дівчинка. Витираючи руки породіллі, баба-повитуха примовляла: “Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько! Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не спідкусив, і дитини – ні з вітру, ні з-під зор, ні з приговору! Щоб не боялась ніякого пристріту! Не мій дух, Божий дух! Баба з річчю, Біг з поміччю³⁹”.

Після пологів, деякий час баба доглядала за породіллюю і господарювала у її хаті: прибирала, готувала їсти у неї вдома чи приносила з собою. “Цілий тиждень ходила до рожениці і варила їсти, або у туєї роженеці, або приносила з дому. А тоді вже бабу благодарили: набирали їй на плаття, хліб несли”. (Зап. від Музики Ганни). За допомогу віддячували бабі тим, що мали: “бабі давали гостинці: хустку, на платъє набирали, шо в кого було, іменно так не вимагали”. (Зап. від Романенко Надії).

А згодом “як вже жінка почуняє, вона й сама несе пироги, три пирожки, і беруть бабі вже гостинца, хустку чи кохту чи матерію і йдуть до неї, несуть”. (Зап. від Рудницької М.).

Після прийняття родів бабу-повитуху не забували, а вшановували і надалі. Зокрема, обов'язково кликали на родини та хрестини, де неодмінною ритуальною стравою була бабина каша, яку найчастіше і готувала сама баба-повитуха. Був обряд розбивання “Бабиної” каші. Таке право надавалось тому, хто більше клав грошей на кашу. Як правило, така честь випа-

дала куму. Вершок каші давали матері дитини, а решту баба ділила між усіма гостями. Причому, до цього додавалися такі словесні формули-побажання, які вказують на зв'язок цієї дії з магією плодovitості: “Роди, Боже, жито й пшеницю, а куму й кумі дітей “копицю”. Потім наступала черга обдаровувати повитуху. Окрім вручення дарунків, відбувалася і певна обрядодія, яка зводилася до вшанування баби-повитухи⁴⁰.

Обов'язково запрошували повитуху і на похрестини, які справляли на другий день після хрещення. Куми обдаровували бабу калачем, а всі присутні кидали їй на тарілку гроші.

Не забували бабу і на далі. За звичаєм, діти, яких “бабила” повитуха, провідували її на усі головні релігійні свята, особливо на Паску: “на Великдень йдуть, а баба вже їм покрашане яйце дасть. А вони бабі що вже є: пирожка чи там пасочку”. (Зап. від Сичевської Ганни).

Коли баба доживала, то кликали її і на весілля, вшановуючи її з усіма почестями: “сідають за стул, там коло образів, на покуті, в кутку. Це вже вона модна баба, що вже женіт свого онука”. (Зап. від Рудницької М.М.).

Отже, все сказане дає змогу зробити висновок, що баба-повитуха займала одне з провідних місць у пологовій обрядовості поліщуків, а в сфері акушерської практики вона була взагалі незамінною особою: широко використовувала як раціональні, так і ірраціональні знання з народної медицини. Зокрема, знала лікарські трави, вміла зробити з них настоянки, компреси, які сприяли швидким, безболісним пологам і народженню здорової дитини. У випадку складних пологів застосовувала різні магічні елементи, серед них і замовляння, які посідали одне з цільних місць.

¹ Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К., 1990. – С. 38.

² Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. 8. – С. 15; Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981; Супруненко В. Народини. Витоки нації: (символи, вірування, звичаї та побут українців). – Запоріжжя, 1993; Гвоздевич С. Родильна обрядовість поліщуків // Полісся України. – Львів, 1997. – Вип. 1; Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Л., 1997. – Вип. 1; Шкарбан А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1999. – Вип. 2; Овручина, 1995; Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000; Марко Грушевський Дитина в звичаях і віруваннях. – К., 2001. – С. 20.; Мандебура-Нога О. “Народини: вірування, звичаї, обряди поліщуків” // Етнічна історія народів Європи. – К., 2002. – Вип. 13.

³ Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип.35 – 36. – С.441 – 445. Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст. // Українській історичний журнал, 2001. – № 2. – С.49 – 61; Боряк О. Баба-повитуха в контексті “полювання на відьом”: українсько-західноєвропейські паралелі.// Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. № 35 – 36. – С. 249 – 262.

⁴ Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст. – С. 49.

⁵ Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці. – С. 443.

⁶ Зап. автором 14.07.2003 від Чикун Наталії Никифорівни 1928 р.н. родом з с. Старі коні Зарічнецького р-ну Рівенської обл.

⁷ Зап. автором 12.07.2003 від Кагон Марії Кирилівни 1930 р.н. жительки с. Соломіївка Дубровецького р-ну, Рівенської обл.

⁸ Зап. автором 14.07.2003 від Утюк Олександри жительки с. Прикладники Зарічнецького р-ну Рівенської обл.

⁹ Зап. автором 14.08.2003 у с. Морозівка Брусилівського р-ну, Житомирської обл. від Кобилінської Ніни Йосипівни, 1928 р.н. переселена з с. Базар Народицького р-ну.

¹⁰ Зап. автором 11 серпня 2003 року у с. Нові Озеряни, Брусилівського р-ну, Житомирської обл. від Заяць Марії Андріївни, 1938 р.н. переселеної з с. Журавлінка у 1992 році.

¹¹ Зап. автором 20.08.2003 в с. Потіївка Радомишльського р-ну, Житомирської обл. від Лінкевич Антоніни Феліксівни, 1923 р.н. переселеної з с. Рудня-Осошня Народицького р-ну.

¹² Верхратський С. Український медичний фольклор // Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (далі фонди ІМФЕ). – Ф. 14 – 3. – Од. зб. 452. – С. 32.

¹³ Зап. автором 2003 р. у с. Биків Брусилівський р-н Житомирська обл. від Ходаківської Ганни Андріїв-

ни, 1927 р. н., переселеної з с. Заводне Народицького р-ну.

¹⁴ Зап. автором 20.07.2003 від Музики Ганни Денисівни, 1924 р. н. мешканки м. Коростишів.

¹⁵ Детальніше див. Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст.

¹⁶ Зап. автором 2003 р. від Кривчук Марії Антонівни 1937 р.н., переселена з с. Великі Кліщі Народицького району у 1990 році. Житомирська обл., Попільнянський р-н., с. Лисівка.

¹⁷ Кузеля З. Вказ. праця. – С. 28.

¹⁸ Кузеля З. Вказ. праця. – С.164 – 165.

¹⁹ Там само.

²⁰ Мандебура-Нога О. “Народини: вірування, звичаї, обряди Поліщуків” // Етнічна історія народів Європи. – К., 2002. – Вип.13. – С. 47; Матеріали до українсько-руської етнології. – К., 1906. – Т. 8. – С. 14 – 15; С.Гвоздевич. Родильна обрядовість поліщуків // Полісся України. – Львів, 1997. – Вип. 1. – С. 164.

²¹ Верхратський С. Український медичний фольклор // Фонди ІМФЕ. – Ф. 14 – 3. – Од. зб. 452. – С.32.

²² Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці. – С.444 – 445.

²³ Там само. – С.448.

²⁴ Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С. 102; Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1. – С. 211. Мандебура-Нога О. Вказ. праця. – С. 46.

²⁵ Кузеля З. Вказ. праця. – С. 166.

²⁶ Там само. – С. 20.

²⁷ Верхратський С. Вказ. праця. – С.32.

²⁸ Кузеля З. Вказ. праця. – С. 23.

²⁹ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2001. – С. 219.

³⁰ Там само. – С.332.

³¹ Марко Грушевський. Вказ. праця. – С. 20.

³⁰ Гаврилук Н.К. Картографирование явлений духовной культуры. – С. 69; Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу – С.102 – 103. Супруненко В. Народини.– С. 61.

³¹ Кузеля З. Вказ. праця. – С.98.

³² Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці – С. 453 – 454.

³³ Шкарбан А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1999. – Вип. 2; Овручина, 1995. – С. 219 – 220.

³⁴ Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся. – С. 211.

³⁵ Борисенко В. Вказ. праця. – С. 112.

³⁶ Грушевський Марко. Вказ. праця. – С. 31 – 32.

³⁷ Там само.

³⁸ Супруненко В. Вказ. праця. – С. 62.

³⁹ Борисенко Валентина. Вказ. праця. – С. 112.

⁴⁰ Борисенко Валентина. Вказ. праця. – С. 109 – 112.